

AGNIESZKA JERAN^a, ANITA BASIŃSKA^b

**PROJEKTOWANIE UWZGLĘDNIAJĄCE
MIESZKAŃCA/UŻYTKOWNIKA:
O (PO)PANDEMICZNEJ SZANSIE
NA PROJEKTOWANIE MIESZKAŃ
LEPIEJ DOSTOSOWANYCH DO WYKONYWANIA
W NICH PRACY**

**DESIGNING WITH THE RESIDENT/USER IN MIND:
THE (POST)PANDEMIC OPPORTUNITY FOR DESIGNING HOMES
BETTER SUITED FOR WORK-FROM-HOME ENVIRONMENTS**

The pandemic served as a field test for the (dys)functionality of inhabited spaces. The sudden lockdowns of 2020 required rapid adaptation to a reality where work and home life merged more completely than at any time since the Industrial Revolution. This experience heightened residents' awareness of needs, thereby revealing two processes that we analyse as opportunities for improved design. On the one hand, the pandemic fostered enforced reflexivity, which is essential for design that addresses actual needs. On the other hand, it prompted a form of networked (digital) exhibitionism centred around domestic spaces. The study aims to analyse the implications of enforced reflexivity and networked exhibitionism for domestic spaces, particularly regarding working from home and the interaction between designers and users during the residential design process. The analysis focused on selected Polish studies of housing experiences during the pandemic in 2020. As the findings are intended to illustrate the two identified processes, they do not provide an exhaustive or comprehensive account. The study highlights that the pandemic played a key role in popularizing the processes of enforced reflexivity and networked exhibitionism. These processes offer designers a valuable opportunity to gain a deeper understanding of users' needs and daily practices, which can contribute to the creation of more functional and user-oriented residential designs. However, the findings indicate that this remains only a potential opportunity for improving design, rather than a definitive catalyst for profound changes in design practices.

Keywords: domestic space; dwelling; remote work; multifunctionality; relation designer/architect – resident

^a Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland /
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska
jeran@amu.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0002-9670-8585>

^b SWPS University, Warsaw, Poland / Uniwersytet SWPS w Warszawie, Polska
abasinska@sof.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0002-3034-8775>

Pandemia stała się w pewnym sensie polowym testem (nie)funkcjonalności zamieszkiwanych przestrzeni. Niespodziewany lockdown(y) 2020 r. wymagał szybkiej adaptacji do nowej sytuacji, w której praca i dom połączyły się najpełniej od czasów sprzed rewolucji przemysłowej. Doświadczenie to wpłynęło na większą świadomość własnych potrzeb mieszkańców/użytkowników, a tym samym ujawniło dwa procesy, które analizujemy jako źródło szans na lepsze projektowanie: jest to z jednej strony wymuszona refleksyjność użytkowników przestrzeni, niezbędna dla projektowania uwzględniającego rzeczywiste potrzeby, z drugiej – ukierunkowany na mieszkanie sieciowy (cyfrowy) ekshibicjonizm. Celem badań było zrozumienie, jakie znaczenie mają dwa procesy – wymuszona refleksyjność użytkowników przestrzeni i cyfrowy ekshibicjonizm – dla przestrzeni domowej, w szczególności w odniesieniu do pracy w domu i relacji projektanta/architekta z użytkownikiem w procesie projektowania mieszkania. Analizie poddano wybrane polskie badania doświadczeń zamieszkiwania podczas pandemii w 2020 r. Dobór badań zastanych nie miał charakteru wyczerpującego ani pełnego, lecz służył zilustrowaniu dwóch kluczowych procesów. Pandemia przyczyniła się do upowszechnienia wymuszonej refleksyjności użytkowników oraz cyfrowego ekshibicjonizmu. Doświadczenie pandemii pozwoliło potwierdzić diagnozowany od dekad, wciąż niezadowolający stan relacji między projektantem/architektem a użytkownikiem mieszkania. Istotnym i ważnym wnioskiem jest to, że łącznie doświadczenia pandemii i procesy urefleksyjniania i sieciowego ekshibicjonizmu stanowią unikalną dla projektantów szansę lepszego poznania potrzeb i codzienności użytkowników, a dzięki temu polepszenia jakości powstających projektów, które mogą trafniej odpowiadać na potrzeby użytkowników/mieszkańców – być bardziej funkcjonalne i bardziej elastyczne. Niestety wciąż jest to (zaledwie) szansa na lepsze projektowanie, a nie bodziec rzeczywistych zmian.

Słowa kluczowe: przestrzeń domowa; zamieszkiwanie; praca w domu; wielofunkcyjność; relacja projektant – użytkownik

I. WPROWADZENIE

Zasadniczo decyzje o długości pozostawania w mieszkaniu podejmuje się autonomicznie. Sytuacje ograniczonej decyzyjności w tym zakresie są rzadkie, mogą wiązać się ze stanem zdrowia (fizycznego i psychicznego) czy utrudnieniami infrastrukturalnymi. Autonomia ta przekłada się na typowe przeplatanie się okresów pobytu w mieszkaniu z okresami przebywania poza nim i sprawia, że permanentne przebywanie w ograniczonej jednak przestrzeni mieszkania jest stosunkowo rzadkie. Tymczasem wytyczne i nakazy – głównie lockdown(y) i praca i nauka zdalna – związane z pandemią SARS-CoV-2 sprawiły, że większość społeczeństwa znalazła się w sytuacji permanentnego używania tej samej przestrzeni domowej, i to wraz ze współmieszkańcami. Ten kontekst stałości użytkowania w połączeniu z wymuszonym łączeniem w tej samej przestrzeni aktywności dotąd przestrzennie odrębnych (pracy, nauki, zdalnych spotkań towarzyskich wszystkich domowników) stał się swoistym poligonem użyteczności rozwiązań architektonicznych i wyposażenia mieszkania. Zintensyfikowane użytkowanie przestrzeni ujawniało uciążliwość i niedopasowania, często o bardzo fundamentalnym charakterze (np. zbyt małej liczby pomieszczeń, słabej izolacji akustycznej itp.), prowokowało do remontów, zmiany mebli, nowych aranżacji. Pandemia stała się polowym testem (nie)funkcjonalności zamieszkiwanych przestrzeni, a aspektem, który w tej

analizie podejmujemy, jest w szczególności praca wykonywana w miejscu zamieszkania jako ten element wielofunkcyjności, który ma szansę (którego dotyczy ryzyko), by pozostać rozwiązaniem trwałym.

W naszej ocenie doświadczenia lockdownu zweryfikowały nawyki i zastosowane w mieszkaniach rozwiązania, a doświadczenia niewygody czy dysfunkcjonalności pobudziły refleksyjność użytkowników. Oznacza to, że doświadczenia pandemiczne stanowią/stanowiły okazję do projektowania i dla projektantów: z jednej strony dzięki ich własnym doświadczeniom pracy w domu, przymusu przebywania w nim, z drugiej – dzięki wzrostowi świadomości użytkowników, bardziej refleksyjnych w efekcie doświadczania niewygody. Jednocześnie w przesyconym cyfrowością świecie cyfrowy ekshibicjonizm, który w pandemii stał się wyraźnie ukierunkowany na mieszkanie (często z braku innych obiektów), dał dostęp do istotnych dla projektowania treści, wskazówek, ujawniających potrzeb i rozwiązań.

Wychodząc od ujętych przestrzennie konsekwencji wymuszonego łączenia aktywności zawodowych i domowych, prezentujemy oba te procesy, tj. urefleksyjnianie i cyfrowy ekshibicjonizm, zobrazowane wybranymi wynikami badań doświadczeń niefunkcjonalności mieszkań. Koncentrujemy się na wybranych polskich badaniach dotyczących doświadczania zamieszkiwania i lockdownu w 2020 r. Wiosenny lockdown 2020 r. jako pierwszy, niespodziewany i nagły wymagał szybkiej adaptacji do nowej sytuacji, a wraz z kolejnymi nakazami pozostania w domu sprawił, że praca i dom połączyły się najpełniej od czasów sprzed rewolucji przemysłowej. Zatem pierwszym kryterium doboru badań zastanych są badania obejmujące 2020 r. Drugie kryterium to ukazana w wybranych badaniach różnorodność konsekwencji pandemii dla zamieszkiwania, szczególnie w aspektach relacji społecznych, samopoczucia, komfortu, pracy w domu. Przy czym wspomniana różnorodność konsekwencji miała większe znaczenie w doborze rzetelnych badań niż przyjęta przez badaczy metodologia badań czy wielkość próby. Ponieważ wyniki prezentowanych badań mają jedynie zobrazować zidentyfikowane przez nas procesy, ich dobór nie jest wyczerpujący ani pełny. Warto podkreślić, że tekst ma charakter eseju, w którym podejmujemy próbę zrozumienia zaobserwowanych zjawisk i poszukiwania ich przyczyn w pandemii oraz konsekwencji dla zamieszkiwania, pracy w domu i projektowania. Celem eseju jest odpowiedź na pytanie: Jakie znaczenie/konsekwencje mają procesy urefleksyjniania i cyfrowego ekshibicjonizmu dla przestrzeni domowej, w szczególności w odniesieniu do pracy w domu i relacji projektanta/architekta z użytkownikiem w procesie projektowania mieszkania?

II. KONTEKSTY TEORETYCZNE

Główną kategorią, wokół której prowadzone są analizy doświadczeń pandemii i ich konsekwencji dla zamieszkiwania, jest przestrzeń. Punktem wyjścia jest lefebrowskie rozumienie przestrzeni jako podlegającej ciągłemu two-

zeniu, zmienianiu, przetwarzaniu, w której ludzie nie tyle żyją, ile ją kreują przez funkcjonowanie w niej (Lefebvre, 1991). Analizujemy ją w kontekście domu/zamieszkiwania oraz pracy w domu. Poruszamy się w obszarze subdyscypliny określonej przez Łukasiuk i Jewdokimowa (2014) socjologią zamieszkiwania – stanowi ona odpowiednik obszaru piątego wyróżnionych przez Kaltenberg-Kwiatkowską (1982, s. 30–37) jeszcze w latach osiemdziesiątych XX w. obszarów polskiej socjologii mieszkalnictwa. Subdyscyplina zajmuje się analizą i badaniem wzorów użytkowania mieszkań, tym, co Woroniecka (2004) nazwała niepowtarzalnością zamieszkiwania.

1. Przestrzeń domowa

Współczesne rozumienie domu jako azylu – „dom[u], który uważa się za miejsce w przestrzeni najbardziej własne, intymne” (Jałowicki i Szczepański, 2006, s. 28), pojawiło się dopiero pod koniec XVIII w. Nie chodzi tu o fizyczną budowę domu (budynku, układu pomieszczeń), ale raczej o to, co składa się na dom i co oznacza „czuć się, jak u siebie w domu”, co odróżnia to miejsce od innych miejsc.

Właśnie ten związek człowieka z miejscem i z przestrzenią ma znaczenie dla rozumienia, czym jest dom. Zamieszkiwać oznacza odczuwać spokój, być w domu, na swoim (Heidegger, 1974). W koncepcji Lakoffa i Johnsona (1980) przestrzeń zabudowana, stając się podstawowym narzędziem artykulacji świadomości, rozumienia i tożsamości, dostarcza metafor pozwalających rozumieć rzeczywistość, np. powrót do domu oznacza powrót do stanu bezpieczeństwa i komfortu (Ernyey, 2013). Jak zauważa Blunt (2005), dom jest przestrzenią materialną i emocjonalną kształtowaną przez codzienne praktyki, doświadczenia mieszkańców, społeczne relacje, wspomnienia i emocje. Dom możemy zatem postrzegać także w znaczeniu pozaprzestrzennym, metaforycznym (dom utożsamiany z rodziną, uczuciami, doświadczeniami, zapachem itp.) i relacyjnym (Douglas, 1991). W domu znaczenie ma dobre samopoczucie: komfort, na który „składa się wiele czynników – wygoda, przydatność, nieskrępowanie, przyjemność, swojskość, intymność i prywatność” (Rybczyński, 2015, s. 331–332).

Jednak warto zauważyć, że do końca XVIII w. dom był miejscem publicznym. W XVII w. zaczęły się pojawiać oddzielne pokoje w domach mieszczańskich, ale życie rodzinne wciąż skupiało się w jednym pomieszczeniu, a wydzielenie stref prywatnych oznaczało często tylko oddzielenie się od służby i małych dzieci (Rybczyński, 2015). Współczesny podział na *orbis exterior* i *orbis interior* wyznacza granice własnego domu bądź mieszkania, a także wskazuje komu i gdzie pozwala się wejść, w jakim stopniu udostępnia się przestrzeń prywatną innym. To jedna z najważniejszych cech współczesnego domu. Patrzenie na dom z punktu widzenia wydzielania stref: prywatne – publiczne, moje – twoje – nasze, wiąże się „z charakterem współczesnej rodziny i dążeniem do tego, by uwzględnić zdemokratyzowany charakter rodzinnych relacji – potrzebę izolacji i potrzebę bycia razem” (Jacyno, 2007, s. 43). Konstruowanie przestrzeni prywatnej jest widoczne w momencie zmiany miej-

sca zamieszkania (np. migracji, przeprowadzki), zmiany cyklu życia rodziny (np. dorastanie dzieci), wejścia pracy do domu (praktyki wydzielania miejsc pracy i niepracy; Gądecki i in., 2017).

2. Praca w przestrzeni domowej

Efektem rewolucji przemysłowej było rozdzielenie domu i miejsca pracy. Idea ta rodziła się już w XVII w., wówczas bowiem: „choć większość sklepikarzy, kupców i rzemieślników dalej żyła »nad sklepem«, stale rosła liczba mieszczan – budowniczych, prawników, notariuszy, urzędników – dla których dom był wyłącznie miejscem zamieszkania” (Rybczyński, 2015, s. 65). Jednak to powstanie fabryk i biur przeniosło pracę (choć nie każdą) do specjalnie przeznaczonych dla niej przestrzeni. Obecnie – choć należałoby zauważyć, że wiele zmienił rok 2020 i kolejne – praca w domu dotyczy wybranych zawodów i związana jest najczęściej z pracą kreatywną, naukową, częściowo rzemieślniczą oraz telepracą. Wykorzystanie przy wykonywaniu pracy komputera i Internetu, a równolegle zmiana sposobu definiowania pracy w kierunku elastyczności, mobilności, samozatrudnienia czy freelancingu wprowadziła pracę ponownie do przestrzeni domowej. Praca w domu wymusza redefinicję przestrzeni domowej, ponieważ „bardzo mocno narusza granice systemu zamieszkiwania, jako że jednym z jej podstawowych wymiarów jest rozdzielenie pracy od życia prywatnego, rodzinnego. [...] Tym samym zakłócony zostaje podział na dom i miejsce pracy – kluczowy dla systemu zamieszkiwania w kontekście podtrzymywania jego granic – co narusza komunikacyjną spójność systemu” (Łukaśkiuk, 2016, s. 74).

Przenosząc pracę do domu, należałoby kierować się zasadami dla przestrzeni pracy poza domem, tym bardziej że uwarunkowania pracy biurowej są dobrze opisane w literaturze – przede wszystkim z powodu znaczenia, jakie ma przestrzeń dla wydajności i efektywności, satysfakcji z pracy, kreatywności, dobrostanu i zdrowia pracowników (Blomberg i Kallio, 2022; Lipińska-Grobelny i Jędrasik, 2018; McCoy, 2005; Sander i in., 2019; Ulrich, 2013). Warunki pracy obejmują zarówno aspekty materialne, takie jak: przestrzeń pracy, elementy rzeczowe (urządzenia i inne elementy wyposażenia, w tym te o charakterze socjalnym) i okoliczności fizyczne/warunki pracy (m.in. oświetlenie, temperatura), jak i niematerialne, takie jak: społeczne warunki pracy, czas pracy czy organizacja zadań (Bukowska, 2022; McCoy, 2005).

W rozważaniach kwestii związanych z pracą w domu należy poświęcić uwagę nomenklaturze i aspektom prawnym: inne regulacje, a więc i obowiązki pracodawcy, dotyczą pracy zdalnej, telepracy czy *home office*, znaczące modyfikacje wprowadzono specjalnymi przepisami w okresie pandemii, a kolejne już jako trwale po niej (Bernacka, 2023; Kolasińska, 2021; Mitrus, 2020; Penc-Pietrzak, 2023; Sęczkowska, 2019). W przyjętej perspektywie analiz istotniejsze niż różnice w nazewnictwie i regulacjach prawnych jest podobieństwo, czy wręcz identyczność, sytuacji faktycznej: wykonywania w miejscu zamieszkania obowiązków zawodowych dotychczas wykonywanych w siedzibie pracodawcy. W większości dotyczy to pracy o charakterze administracyjno-biurowym, kre-

atywnym lub zarządczym, ogólnie tzw. pracy intelektualnej czy umysłowej, której narzędziem wykonywania jest przede wszystkim sprzęt komputerowy (Jóźwiak, 2018; Musioł i Duszyńska, 2010). W odniesieniu do tego typu pracy istnieje szereg wytycznych z zakresu ergonomii, a także liczne ustalenia badawcze, wskazujące zarówno na zagrożenia związane z jej wykonywaniem, jak i na rozwiązania, które je minimalizują.

Wskazówki z zakresu ergonomii stanowisk pracy z komputerem odnoszą się do takich aspektów stanowiska i organizacji pracy, jak: powierzchnia, wyposażenie i organizacja przestrzenna stanowiska pracy, w tym dostosowanie do wymiarów antropometrycznych użytkownika, organizacja wykonywania pracy i czasu pracy, izolacja od czynników rozpraszających czy bezpieczeństwo (Bortkiewicz i in., 2020; Bugajska, 2022; Jóźwiak, 2018; Kamińska i Tokarski, 2016). Z jednej strony są to zatem kwestie mebli (Musioł i Duszyńska, 2010; Niciejewska i Wodecki, 2016, Roman-Liu, 2022), oświetlenia czy samego sprzętu komputerowego, z drugiej – zachowań pracownika w trakcie wykonywania obowiązków: poprawna pozycja siedząca, siedzenie dynamiczne, naprzemienność pracy wykonywanej na stojąco i siedząc, stosowanie mikroprzerw (dla odpoczynku oczu) i przerw regulaminowych (w tym wykorzystanie ich na aktywność ruchową; Jóźwiak, 2018) czy różnicowanie zadań (wykonywanie zadań niekomputerowych). Istotne są także aspekty komfortu cieplnego czy akustycznego, estetyki i oświetlenia, w tym dostępu do światła dziennego. Zasady dotyczące bezpiecznego i ergonomicznego wykonywania pracy umysłowej w pozycji siedzącej z użyciem komputera (na tym bowiem w większości przypadków polega praca w domu) utrzymują swoją ważność jako wskazówki o charakterze uniwersalnym, bez względu na charakter pracy.

3. Mieszkanie wielofunkcyjne

Miejsce zamieszkania powinno być wielofunkcyjne i elastyczne. Funkcjonalność to stopień, w jakim zaprojektowane rozwiązania umożliwiają bezproblemową realizację poszczególnych funkcji mieszkania (pomieszczeń i obiektów; Cesarski, 2012). Wielość funkcji, których realizację powinno umożliwiać mieszkanie, wypływa z faktu, że jest ono miejscem (i sposobem) na zaspokojenie wielu różnorodnych potrzeb mieszkańców/użytkowników. Jest to w istocie przejście przez wszystkie grupy potrzeb w ujęciu Masłowa (1990): od fizjologicznych (miejsce do spania, miejsce spożywania posiłków) i bezpieczeństwa (także tego fizycznego, jako azyl), poprzez społeczne, po estetyczne, samorealizacyjne i autoprezentacyjne, a w ujęciu Allardta (1993): od „mieć”, odnoszących się do poziomu życia, po „kochać i być”, opisujących jakość życia. Jedną z propozycji uporządkowania tych funkcji zaproponował Korzeniewski (2008), wymieniając: (1) przygotowywanie posiłków i jedzenie, (2) kontakty społeczne, (3) uczenie się i (4) pracę. Z kolei elastyczność opisuje stopień, w jakim zaprojektowane mieszkanie poddaje się zmianom funkcji czy to przewidzianych w ramach np. cyklu życia rodziny (Niezabitowska, 2012), czy też nieprzewidzianych (np. w wyniku zmian ogólnospołecznych jak lockdown, a w mniej drastycznym przykładzie np. zmiany sposobu wy-

konywania pracy). Poszczególne przestrzenie i rozwiązania są im podporządkowane, i to w sposób często „oczywisty” (pozornie, ponieważ istotny jest element wiedzy podzielanej, ukrytej). Na mocy tej oczywistości funkcje kuchni, jadalni czy łazienki wydają się wpisane w samą nazwę pomieszczenia. Chociaż zapomina się przy tym, że samo ich wyróżnianie, podobnie jak przypisywane funkcje, są kwestią czasu i miejsca, wynikają z uwarunkowań społecznych i kulturowych.

4. Projektowanie przestrzeni: relacja projektanta i użytkownika/mieszkańca

W latach osiemdziesiątych XX w. Instytut Wzornictwa Przemysłowego przeprowadził badania na temat wymarzonego domu. Mieszkania charakteryzowały się wtedy ślepych kuchniami i wąskimi korytarzami. Ustalono wtedy, że kluczowa dla komfortu jest powierzchnia mieszkania większa o „1,8 metra kwadratowego na osobę, aby odczuły one wyraźną poprawę warunków. Nie ma się co dziwić, że w tej sytuacji nikt już słowem nie wspominał o atmosferze domu, kolorach ani jakimkolwiek stylu” (Arska-Perepiłys i in., 2017, s. 173).

Współcześnie polskie mieszkania nadal są (za) małe i przeludnione. Według raportu Ministerstwa Rozwoju (2020) przeciętna powierzchnia całkowita (średnio wynosząca w Polsce 75,2 m² przy średniej UE 96,4 m²) czy powierzchnia na osobę (26,9 m² przy średniej UE wynoszącej 41,9 m²), przekładają się na wskaźnik przeludnienia mieszkań, który w Polsce wynosi aż 39,2% przy średniej UE 15,5%. Sytuacji nie poprawia fakt, że aż 51% młodych dorosłych (osób w wieku 25–34 lata) zamieszkiwało w mieszkaniu rodziny pochodzenia, przy średniej 30,3% dla Europy (Kutwa, 2023). W 2022 r. co trzeci badany uważał, że ma za małe mieszkanie, a 40% oceniało swoje mieszkanie jako nieustawne.

Jednocześnie Polacy rzadko (7%) korzystają z usług projektanta/architekta wnętrz, by zadbać o styl, atmosferę czy ustawienie mebli. Większość urządza mieszkanie samodzielnie (42%) lub z pomocą rodziny/przyjaciół (35%; Szostak, 2022). Wśród głównych powodów niekorzystania z tych usług wymieniono cenę usługi (41%) i proponowanie przez projektantów rozwiązań postrzeganych jako kosztowne (19%; Decoroom, 2024). Bochińska, historyczka sztuki i desingu, mówi, że: „Jeżeli ktoś ma dzisiaj pieniądze, może zatrudnić architekta wnętrz, który zrobi katalogowe, dobrze zaprojektowane wnętrze, eleganckie i prestiżowe. Te realizacje są dość nudne. Bardziej kreują pewien wizerunek i prestiż właścicieli, niż są ich naturalnym miejscem zamieszkania” (2017, s. 37). Brosz (2012) z kolei, szukając odpowiedzi na pytanie, kto kontroluje to, co dzieje się w mieszkaniu, kiedy jest ono przedmiotem działań przestrzeniotwórczych, doszedł do wniosku, że są to domownicy i członkowie rodziny oraz znajomi, a wpływ ekspertów i doradców był marginalny (3/80 wywiadów). Z drugiej strony „dziełem” projektantów są także skrajnie źle zaprojektowane mieszkania (określane mianem patodeweloperki), np. połowę powierzchni mieszkalnej stanowi korytarz; przy znaczącej dwupoziomowej powierzchni mieszkania na kuchnię przeznaczono 3 m²; a najwyraźniej zapo-

mniane WC zostało doprojektowane w salonie (Bachowski, 2020). Takie realizacje można uznać za przejawy projektowania, którego parametry dyktują interesy dewelopera, a nie potrzeby przyszłych mieszkańców, tym bardziej że stoi za nimi „pogłębiający się proces uproduktowania tego, czym jest wnętrze. [...] Mieszkania jednorodne stylistycznie, wymyślone w całości – od klamki po szklankę – których fotografie pokazują magazyny i media społecznościowe – są produktem. Zestarzeją się i zgodnie z prawami mody i rynku zostaną wymienione” (Porycka, 2024).

Wyniki badań sprzed ponad 40 lat i porównanie ich z współczesną sytuacją prowadzi do trzech wniosków: (1) mieszkania w Polsce nadal są za małe i to ich przestrzeń stanowi główne wyzwanie dla użytkowników, (2) im mniejsze mieszkanie, tym bardziej potrzebny jest dobry projekt, który zapewni mu funkcjonalność, oraz (3) mieszkania w Polsce zbyt często projektowane są bez rzeczywistego kontaktu i współpracy projektanta/architekta z mieszkańcem – przyszłym, jeśli dotyczy to planów budowy, lub obecnym, jeśli przebudowy, rearanżacji itp. Relacja między projektantem/architektem a mieszkańcem, w opinii różnych badaczy, wymaga odnowy czy poprawy. Już w 1982 r. Rębowska wskazywała, że celem jej analiz było „odnalezienie zagubionej relacji między projektantem a użytkownikiem mieszkań” (s. 108). Współcześnie stan tej relacji jest m.in. efektem: (1) niedostatecznie zbadanych przyczyn braku satysfakcji i niskiego poziomu zaangażowania użytkowników w proces projektowania (Rębowska, 1982), (2) oczekiwań użytkowników tworzonych na podstawie prezentowanych w mediach projektów architektonicznych sprzedających wizję szczęśliwego życia (Kwiatkowska, 2003), (3) patrzenia na budynki jako statyczne byty, przez co nie muszą one być przyjazne dla użytkowników (Eilouti, 2018). Takie podejście przekłada się z kolei na typy kontaktu między projektantem a mieszkańcem: pierwszy opiera się na braku kontaktu z końcowym użytkownikiem/mieszkańcem i kontakcie jedynie z klientem pośredniczącym, czyli deweloperem. Celem dewelopera jest odsprzedaż z zyskiem, więc kluczowe znaczenie ma unifikacja i standaryzacja przestrzeni, często też odbywająca się kosztem jakości, ponieważ tak jest taniej. Drugi typ, określany mianem projektowania adresowanego i ofertowego, to kontakt bezpośredni między projektantem/architektem a rzeczywistym, przyszłym użytkownikiem (występuje głównie na rynku domów jednorodzinnych), jednak często z powodów ekonomicznych ogranicza się on do wyboru projektu domu spośród gotowych projektów (Świt-Jankowska, 2010). Jest to najczęstsza praktyka polegająca na krótkiej rozmowie w celu zdobycia podstawowej wiedzy o użytkowniku i konsultacjach w celu wyboru projektu, czasem obejmuje także tzw. kastomizację (dostosowanie) projektu. Trzeci typ to różne rodzaje praktyk partycypacyjnych, w których projektant/architekt jest bardziej doradcą, pomocnikiem lub wsparciem dla użytkownika końcowego. Te praktyki obejmują m.in.: (1) wizyty/spotkania w ciągu całego procesu projektowania oraz po oddaniu projektu; (2) uczenie się użytkownika (*client-learning support*) obejmujące rozwój jego wiedzy o naturze procesu projektowania/budowy, (3) uczenie się

czyerpania przyjemności z nowego środowiska oraz o środowisku architektonicznym; (4) modelowanie, czyli bezpośrednią partycypację użytkowników w procesie projektowania; (5) projektowanie oparte na scenariuszach (*scenario-based design for architects*), czyli budowanie wizji domu zgodnie z sekwencjami aktywności i odgrywanie ról, badając: „co, jeśli?” (Eilouti, 2018; Kwiatkowska, 2003; McDonell i Lloyd, 2014; Mertens i in., 2021). Ponieważ jednak nie zawsze partycypacja zapewnia równe relacje pomiędzy projektantem/architektem a użytkownikiem (gdyż zwykle decydujący głos czy lepsze argumenty ma ten pierwszy), proponowany jest także model (6), w którym projektant jest facylitatorem, a więc pozycjonuje się na dole hierarchii projektowej (*bottom-up practices*; Arboleda, 2020).

Mimo licznych modeli kontakt oparty na partycypacji użytkownika w procesie projektowym jest wciąż rzadkością. Wydaje się, że ich upowszechnienie wymaga dwóch zmian w myśleniu i kształceniu projektantów. Po pierwsze, byłaby to zmiana myślenia o wyjątkowości projektanta/architekta jako twórcy mającego biernych odbiorców. Współcześnie w sztuce, a już tym bardziej w sztuce użytkowej, odbiorca nie jest traktowany jako bierny konsument wytworów kreatywności autora, ale jako współtwórca, którego aktywność, wiedza, kreatywność i reakcje współtworzą dzieło (Krajewski, 2012). W przypadku dzieła, w którym odbiorca ma zamieszkać, wydaje się to tym bardziej istotne. Po drugie, zmiana powinna dotyczyć znaczenia badań – badań wspierających i obecnych w projektowaniu od samego początku procesu. Jak zauważa Murlak (2022), polski projektant, „od wiedzy [Platon] wymagał prawdziwości i uzasadnienia. Wiedzę od przekonania, którym często zadowalały się projektanci i projektantki, odróżniają potwierdzenie w faktach oraz logiczne wytłumaczenie” (akapit 15). Jego zdaniem projektanci potrafią dokonywać wyboru metod badawczych, jednakże trudniej jest z uzasadnieniem wyboru i planem użycia tych metod, a „nawet jeśli taka potrzeba się pojawia, z reguły jest ona artykułowana i zaspokajana już po zakończeniu projektu, kiedy proces jego tworzenia jest poddawany krytycznej refleksji” (akapit 19). Prowadzi to do wskazania trzeciej przyczyny niezadowolającego stanu relacji między projektantem/architektem a mieszkańcem/użytkownikiem: to pewne niedostatki w edukacji projektowej, wyraźne mimo bogatej refleksji nad istotnością umiejętności zorientowanych na klienta (Angral, 2018) oraz m.in. umiejętności czytania i analizy tekstów naukowych, doboru metod i definiowania metodologii projektowej lub badawczej (Murlak, 2022).

Należy też zauważyć, że sami użytkownicy często nie są świadomi uwarunkowań projektowania, np. badania wskazują, że opisując przyszłą przestrzeń, użytkownicy skupiają się raczej na aktualnych funkcjach. Ta obserwacja ilustruje wzajemną zależność między architektem a użytkownikiem w procesie projektowania oraz niezbędność kompetencji architekta w zakresie interpretowania informacji od użytkownika (Luck i McDonell, 2006). Ograniczona refleksyjność samych użytkowników (związana z oczywistością użytkowania mieszkania) stanowi istotne wyzwanie dla nastawionych badawczo projektantów/architektów.

III. KOMUNIKOWANIE DOŚWIADCZANIA PANDEMII W KONTEKŚCIE ZAMIESZKIWANIA I PRACY W DOMU

Od początku pandemii Polacy byli zachęcani, aby pozostać w domu i ograniczać kontakty społeczne. Niezależnie od zachęt do ograniczania kontaktów i faktycznego zmniejszania (czy wręcz niwelowania) okazji do nich, obowiązywały także wymagane przepisami prawa zasady izolacji i kwarantanny sprawiające, że w różnych okresach setki tysięcy Polaków pozostawało w domach (w listopadzie 2020 – ponad 400 tys., w styczniu 2022 nawet ponad 1 milion; Ministerstwo Zdrowia, 2022).

W kontekście celu tekstu chcemy wskazać na dwa procesy, których upowszechnienie jest bezpośrednio konsekwencją pandemii: pierwszym jest wywołana pandemią zwiększona refleksyjność ukierunkowana na doświadczanie zamieszkiwania; drugim – zjawisko sieciowego ekshibicjonizmu. Oba mają charakter komunikacyjny, podłoże pierwszego jest bardziej intrapersonalne, ale dla projektowania – szczególnie mieszkań – oba istotne są jako komunikacja interpersonalna i społeczna.

1. Uświadomienie potrzeb – zwiększona refleksyjność użytkowników

Przyzwyczajenia i nawyki kierują codziennością, refleksyjność uruchamia się, gdy coś się zmienia, wydarza, nie dzieje się jak zawsze. Aktywizuje ją świadomość własnych przyzwyczajzeń i nawyków. Gdy pojawia się konflikt pomiędzy przyzwyczajeniami, tzn. następuje kolizja pomiędzy różnymi schematami działań, pojawia się refleksyjność – człowiek musi się zastanowić, wybrać, podjąć decyzje. Refleksja nad sytuacją pomaga zmienić swoje działania i nawyki, tym samym adaptować się do nowej sytuacji (Kaufmann, 2004). Refleksyjność to zdolność analizy i zrozumienia własnego habitusu, krytycznego namysłu nad własnymi praktyki i działaniami, pozwala reagować i dostosować się do sytuacji (Bourdieu, 2007). Jest immanentną cechą człowieka, jest niezbędna, by efektywnie działać i wprowadzać zmiany (Leonarska, 2015). Sytuacja zamieszkiwania podlega uniewidocznieniu, rutynizacji i banalizacji, co skutkuje nie tylko oczywistym brakiem bieżącej analizy, lecz także nieistnieniem adekwatnego języka opisu (Łukasiuk i Jewdokimow, 2014). Zrozumienie, jakie są kluczowe cechy mieszkania, umożliwiają szczególnie sytuacje skrajne, jak badania osób w kryzysie bezdomności czy – na przeciwnym biegunie – swoisty nadmiar domu, sytuacja przymusowego zamknięcia w mieszkaniu. Niewygoda, niedogodności czy dysfunkcje prowadzą do urefleksyjnienia wiedzy utajonej, tego, co nienazwane i przezroczyste, co trudno w normalnych – komfortowych warunkach – wydobyć. Jak pisze Schmidt (2010): „Oczywistym powodem wyrywania działających ze stanu zatopienia w tym, co zrozumiałe samo przez się, są inni ludzie. Intensywna refleksyjność łatwo może pojawić się w wyniku (a) konfliktu między spotykającymi się w jednej przestrzeni domowej przyzwyczajeniami dwojga

ludzi, gdy okazuje się, że oczywisty model działania wcale nie jest oczywisty dla drugiej osoby albo gdy brak takiego modelu u niej spowoduje zastanawianie się nad jego sensem u nas” (s. 67). Oczywistość wynika „wprost z traktowania ich jako zbioru oczywistych i zastanych sposobów działania [...]. Dopóki nie dochodzi do zaburzeń szeroko rozumianej domowej równowagi, dopóty pozostają »niewidzialne«” (Kubacka, 2017, s. 9).

Woroniecka (2007) wskazuje, że docieranie do znaczeń konkretnych praktyk organizowania, hierarchizowania i wykorzystywania przestrzeni napotyka bariery: prywatności (ujawniania „kulis” i dopuszczenia badacza do ich ujżenia) oraz „umiejętności wyartykułowania osobistego stosunku do mieszkania” (s. 16), tj. umiejętności urefleksyjnienia tego, o czym badani są przekonani, że jest oczywiste i podzielane („tego-co-dla-każdego-rozsądnego-człowieka-jest-oczywiste i co-sam-widzi-więc-po-co-pyta”, s. 16). Pandemiczne doświadczenia użytkowników mieszkań zwiększają dostępność poznawczą potrzeb, co wywołane jest dyskomfortem negującym dotychczasową oczywistość (wygodę; Adeo, 2023).

Mieszkanie – wszystkie jego właściwości i składowe, od powierzchni, przez wystrój, po wyposażenie i współmieszkańców – jest decydujące dla zaspokajania szeregu potrzeb człowieka. Jednocześnie zaspokajanie potrzeb dzięki właściwościom mieszkania jest często traktowane jako oczywistość. Z tego powodu doświadczenia pandemii prowokują do ujawnienia, uświadomienia i ekspresji dysfunkcji, niewygody, niewystarczalności. Przekształcały się one w różnego rodzaju reakcje o charakterze:

- fizycznym, np. remontu, wymiany sprzętów, majsterkowania;
- poznawczym, np. przedefiniowania sytuacji, zdobycia nowych kompetencji czy opracowania odmiennej strategii działania;
- ekspresyjnym, np. zakomunikowania niewygody, potrzeby czy wdrożonego rozwiązania, co pozwala na zmniejszenie frustracji i/lub uzyskanie nagród społecznych rekompensujących niedogodność;
- społecznym, np. negocjowania ze współmieszkańcami sposobów gospodarowania czasem i przestrzenią;
- decyzyjnym, np. poszukiwania nowego mieszkania.

2. Wymuszona refleksyjność w odniesieniu do doświadczania mieszkania

Zamknięcia życia społecznego i gospodarczego miały swoje konsekwencje gospodarcze i społeczne, a z perspektywy jednostkowej wiązały się z doświadczeniem przymusowego pozostawania w domu. „Przestrzenność staje się złożonym zagadnieniem sytuującym niezliczoną liczbę relacji podejmowanych bądź ograniczanych w tych pandemicznych uwarunkowaniach” (Jarynowski i in., 2021, s. 8). Odwołując się do wybranych badań z 2020 r., można wskazać, że za najbardziej uciążliwą Polacy uznawali samą konieczność pozostawania w domu: wskazało ją w maju 48%, ale wśród uczniów i studentów aż 61%. Wśród osobiście doświadczanych uciążliwości istotny był m.in. brak możliwości odseparowania się – dokuczał 17% Polaków, ale wśród uczniów i studentów aż 1/3 (36%; Centrum Badania Opinii Społecznej [CBOS], 2020a).

Sytuacja epidemiczna miała swoje przełożenie na samopoczucie – w retrospekcji rok 2020 okazuje się rokiem, w którym częściej niż w roku poprzednim Polacy odczuwali zdenerwowanie i rozdrażnienie (wskazania „często” i „bardzo często” – 44% wobec 38%), zniechęcenie i znużenie (36% wobec 25%) czy bezradność (31% wobec 22%; CBOS, 2021). Wyniki te potwierdzają ogólniejsze obserwacje, że łączenie w tej samej – dotychczas prywatnej – przestrzeni aktywności zawodowej i domowej jest źródłem stresu i prowadzi do „przeciążeń fizycznych i psychicznych” (Sokół-Szawłowska, 2021, s. 58), kwarantanna zaś (a można sądzić, że także samoizolacja) może pełnić funkcję katalizatora problemów psychicznych (Sokół-Szawłowska, 2021). Potwierdzają to badania m.in. Kopciewicz (2020), która zidentyfikowała takie charakterystyki domu, jak: dom jako więzienie i dom jako miejsce zawłaszczone przez pracę i szkołę online. Towarzyszyły im tropy buntu i zmiany: domu jako miejsca otwartego przy odrzuceniu rygorów izolacji czy domu oazy przy zmianie sposobu postrzegania lub zorganizowania domu (np. przez remont czy przemeblowanie). Z kolei zespół socjologów z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza (Drozdowski, Frąckowiak, Krajewski, Kubacka, Modrzyk i in., 2020; Drozdowski, Frąckowiak, Krajewski, Kubacka, Luczys i in., 2020; Drozdowski i in., 2021) przedstawił różnorodność i złożoność konsekwencji pandemii dla codziennych aktywności Polaków, w tym w dużym stopniu w sferze zamieszkiwania, opisując chociażby „funkcjonalizację nadmiaru”, w której nadmiarem było użytkowanie mieszkania, wciąż tej samej przestrzeni i związane z nim wyzwania czy „podtrzymywanie granic” (Drozdowski i in., 2021). Niektóre rodziny zostały także zmuszone do wypracowania reguł przetrwania, dom postrzegany był jako przestrzeń nieprzyjazna czasowo bądź permanentnie (Szaban i Trzop, 2022).

Prawie trzy czwarte badanych w czasie pandemii zaczęło zwracać uwagę na hałas (ten, na który nie mieli wpływu, np. remonty u sąsiadów), światło, temperaturę, liczbę mebli i roślin, przenikanie się strefy pracy i odpoczynku (biurko w sypialni sprawia, że mieszkanie przestaje być postrzegane jako dom, a zaczyna jako biuro), czyli na te elementy zamieszkiwania, które do tej pory im nie przeszkadzały. Co trzeci badany oceniał swoje mieszkania gorzej niż przed pandemią z powodu małego metrażu, złego rozkładu, co wywoływało poczucie zagrzenia i tzw. wchodzenia sobie na głowę (Łódź Design Festival, 2022).

3. Wymuszona refleksyjność w odniesieniu do doświadczania pracy w domu

Powszechność wykorzystania technologii informacyjno-komunikacyjnych w aktywności zawodowej i edukacyjnej stanowiła podstawę przeniesienia wybranych typów pracy (głównie tej o charakterze umysłowym i nauki) w warunki pandemicznego udomowienia. Uświadomiło to skalę niedopasowania warunków domowych do – nawet zminimalizowanych – wymogów ergonomicznego wykonywania pracy, zarówno w aspekcie materialnym, jak i niematerialnym. Dotyczyło to niedostosowanych powierzchni roboczych (często zwykłych stołów), siedzisk (często zwykłych krzeseł, bez regulacji wysokości czy pochylenia, bez wsparcia łokci i krzywizny kręgosłupa) czy ekranów (zwykle były to po

prostu laptopy, które nie dają możliwości odpowiedniego odsunięcia ekranu od oczu i zachowania wymaganych kątów; Bukowska, 2022; Ciecierska i Seredyka-Burduk, 2022; Kwieciński, 2022) i oświetlenia (Bukowska, 2022), a także braku wydzielonych przestrzeni do pracy. W aspekcie niematerialnym brak wcześniej wypracowanych procedur i rutyn – zarządzania własnymi aktywnościami, ograniczania czasu pracy, a także raportowania, komunikowania się z przełożonym i współpracownikami czy uzyskiwania wsparcia, wraz z odczuwaniem uogólnionego strachu, niepewności i niejasności, także obniżały dobrostan i jakość wykonywanej pracy.

Realizowane w czasie pandemii badania ujawniły wprost skalę niedopasowania mieszkań do wykonywania w nich pracy: badani komunikowali zmęczenie (63%), osłabienie wzroku (61%), bóle pleców (56%) czy głowy (51%), uznając ogólnie warunki pracy w domu za gorsze niż w biurze (ponad 50%; Fellowes, 2021). W świetle wytycznych z zakresu ergonomii tego rodzaju listy doświadczeń dokuczliwości nie są zaskoczeniem. W aspekcie niematerialnych warunków pracy można przytoczyć wyniki badań ujawniających braki i słabości pracy zdalnej: prawie 2/3 badanych wskazywało na problemy z utrzymaniem równowagi praca–życie (CBRE, 2020), pojawiały się napięcia będące wynikiem rozmycia granic pomiędzy tymi obszarami także z powodu włączenia obowiązków domowych i zadań opiekuńczych do kategorii pracy (Frąckowiak-Sochańska i in., 2022). Badani wskazywali również na zwiększoną częstotliwość: pracy w nadgodzinach (43%), odpisywania na służbowe maile (47%) czy odbierania służbowych telefonów po pracy (34%; Instytut Analiz Rynku Pracy, 2021). Przeniesiona do domu praca okazywała się więc istotnym czynnikiem obniżającym dobrostan, a jednocześnie uświadamiającym niewygodę i zmuszającym do refleksji.

4. Ujawnianie prywatnych przestrzeni mieszkań poprzez sieciowy ekshibicjonizm

W okresie pandemii używanie kamer podczas spotkań online, intensywne dzielenie się zdjęciami i/lub filmami z funkcjonowania w przestrzeni domowej i jej organizowania upubliczniło przestrzeń miejsc zamieszkania dotychczas prywatną. Gotowość do ujawniania własnej prywatności, która stała się istotnym trendem w mediach społecznościowych w sytuacji pandemicznej, staje się tu swoistą wyrwą w granicy prywatne–publiczne. Istotną rolę odgrywają tu media i nowe technologie, które umożliwiają „przeciek» tego, co zewnętrzne, w przestrzeń domu i w przeżywanie domowości przez jego mieszkańców” (Łukasiuk, 2016, s. 119) oraz „powodują, że zewnętrzny świat, od którego przecież odcięliśmy się murami, zamkami i drzwiami antywłamaniowymi, wlewa się do naszych mieszkań. To zmienia relacje w obrębie rodziny” (Krajewski, 2017, s. 123). Zjawisko to jest nasileniem ogólnego trendu do wizualnej obecności w mediach społecznościowych i ujawniania w nich dużych obszarów dotychczas prywatnych i zastrzeżonych dla najbliższych, co określane jest mianem sieciowego ekshibicjonizmu czy nadmiernego dzielenia się detalami z własnego życia (*digital oversharing*). Sam wzrost sieciowego ekshibicjonizmu stanowi element ogólniejszych zmian społeczno-kulturowych. Jest związany „z kulturą selfie i portalami

społecznościowymi, na których kreujemy swoje wizerunki. Tym samym praktyki autoprezentacyjne mające pozycjonować nas w przestrzeni społecznej zaczęły być realizowane także w prywatnej przestrzeni domu” (Lewartowicz-Zychowicz i Strumska-Cylwik, 2018, s. 36) oraz z kulturą obrazu: „wszystkie te fotografie i filmy są naszymi próbami zobaczenia świata. Czujemy się zobowiązani, by tworzyć jego obrazy i dzielić się nimi. Jest to najważniejszy element wysiłków zmierzających do zrozumienia zmieniającego się świata i naszego w nim miejsca” (Mirzoeff, 2016, s. 20). Odwołując się do tradycji rozważań opartych na Goffmanowskiej metaforze teatru (Goffman, 2000; Rączy i Mirek-Rogowska, 2021), można rzec, że jest to proces zmian proporcji między sceną a kulisami – wzrastającego zakresu pierwszego z obszarów i kurczenia drugiego.

Intensywne ujawnianie mieszkań (przestrzeni, obiektów, rozwiązań) było konsekwencją zamknięcia w nich, przez co z jednej strony zanikły inne obiekty i okoliczności do ujawniania (np. spotkania towarzyskie, wyprawy kulinarne, wyjazdy itp.), a z drugiej – zamieszkiwanie stało się bardziej świadome. Ponieważ nie mogli nikogo fizycznie zaprosić do mieszkania, użytkownicy publikowali zdjęcia, które pokazywały ich doświadczenia pandemii: niewygodę i trudności, ale też dumę z własnych sprytnych rozwiązań, bycia przewidującymi (np. zakupu mieszkania z tarasem) czy wprowadzaniem zmianami w przestrzeni domowej.

Dostęp badacza (a więc także projektanta) do przestrzeni domowej jest bardzo utrudniony: „Wejście do czyjegoś domu, rozglądanie się po nim wnikanie do pomieszczeń zazwyczaj nie pokazywanych obcym, dopytywanie o powody takich a nie innych rozstrzygnięć estetycznych – tego typu zachowania naruszają przyjęte zasady etykiety” (Woroniecka, 2007, s. 16). Udostępniane fotografie otworzyły drzwi. Podstawowa funkcja mieszkania, tj. oddzielanie zewnątrz i wewnątrz, tworzenie granicy zostaje w dużej mierze przełamana – jest to wsparty technologią i zmianami kultury krok na drodze, którą rozpoczęło fizyczne przeszklone okno – wpuszczające światło, ale i wpuszczające spojrzenie (Levinson, 1999). Przestrzeń mieszkania ukazywana w mediach społecznościowych i uzyskany dzięki temu poszerzony dostęp do wizualnych danych zastanych może wspierać projektowanie. Wykonane amatorsko lub profesjonalnie (Borresen, 2020; Reddy, 2020) zdjęcia używania, aranżowania i dzielenia przestrzeni domowej nie tracą przez to swojej wartości badawczej i projektowej. Co znamienne, sami projektanci ujawniają swoje prywatne – zawodowe przestrzenie (splot typowy dla wolnych zawodów; Sołomiewicz, 2020), niejako wpisując się w trend lub go prowokując.

IV. PODSUMOWANIE: KONSEKWENCJE PANDEMICZNYCH DOŚWIADCZEŃ PRACY W DOMU DLA RELACJI PROJEKTANT/ARCHITEKT – MIESZKANIEC/UŻYTKOWNIK

Doświadczenia Polaków w czasie pandemicznego roku 2020 potwierdzają znaczenie warunków mieszkaniowych dla jakości życia i samopoczucia (Główny Urząd Statystyczny [GUS], 2017, 2020; Sadowa, 2020; Słaby, 2011) nie

tylko w wymiarze materialnym (odzwierciedlania sytuacji majątkowej), ale przede wszystkim zapewniania poczucia bezpieczeństwa, intymności, zaspokajania potrzeb relacyjnych czy samorealizacji. „W okresie pandemii dom zmieniał się w nieprzyjemne, pozbawione komfortu miejsce życia” (Lucchini i Bonenberg, 2021, s. 68), podczas gdy powinien być miejscem komfortowego zaspokajania licznych potrzeb. Z kolei dla aktywności zawodowych przeniesionych do domu warunki pandemiczne stanowiły wyzwanie, ale wywoływały też liczne dostosowania i wielu pracowników stopniowo wypracowywało zarówno rozwiązania przestrzenno-sprzętowe, jak i komunikacyjne czy samoorganizacyjne, w wielu przypadkach oczywiście przy wsparciu swoich organizacji i przełożonych. Jednak bardziej długofalowe konsekwencje mogą (powinny) dotyczyć relacji między projektantem/architektem a mieszkańcem/użytkownikiem w procesie projektowaniu mieszkań. Można sądzić, że doświadczenia zamieszkiwania w pandemii stworzyły projektantom okazję zarówno do zrozumienia wielofunkcyjności mieszkań, jak i strategii działania użytkowników, a więc zakresu potrzebnej elastyczności. Wymaga(ło) to jednak od projektantów otwarcia na te doświadczenia i potrzeby użytkowników. Mniej lub bardziej szczegółową odpowiedź środowiska projektantów i architektów na te doświadczenia i potrzeby można znaleźć w formie artykułów z poradami dotyczącymi:

- samego miejsca do pracy w zależności od przestrzeni, jaką dysponuje mieszkanie: wydzielenie dodatkowego pokoju – biura z wykorzystaniem przeszklonych ścian czy przegród; w mniejszym mieszkaniu wydzielenie przestrzeni na domowe biuro w sypialni czy salonie dzięki wielofunkcyjnym meblom (np. biurko – toaletka, wnęka na TV będąca jednocześnie biurkiem, stół – biurko; Biuro architektoniczne 4ma Projekt, 2023);
- rozwiązań z zakresu wielofunkcyjności przestrzeni oraz miejsca do przechowywania (jedzenia, przedmiotów do pracy; Meble.info, b.d.);
- designu izolacji, czyli proponowanego powrotu do tradycyjnej struktury mieszkania, w tym rozdzielenie salonu/jadalni od kuchni (likwidacja otwartej kuchni; Adeo, 2023);
- korzystanie z dodatkowej przestrzeni zewnętrznej – ogródków czy podmiejskich dacz (Meble.info, b.d.);
- rozwiązań dotyczących akustyki (Meble.info, b.d.);
- wykorzystywania lub projektowania stref przejściowych, wielofunkcyjnych buforów pomiędzy zewnątrz a wewnątrz, takich jak: wejście, foyer, przedpokoje i korytarze (nadanie dodatkowej funkcji; Adeo, 2023; Deconova, 2021), nie tylko w odniesieniu do mieszkania czy budynku, lecz także w wymiarze osiedla jako sąsiedzkiej przestrzeni do pracy, np. w klubie mieszkańców (Echo Investment, 2020), czy osiedlowe przestrzenie koworkingowe (Puchala, 2021).

Część z nich to propozycje możliwe do realizacji przy ograniczonym budżecie i przestrzeni i w ten sposób inkluzywne (przemeblowanie, wydzielanie przestrzeni przenośnymi ściankami czy meblami, poprawa akustyki dzięki wykorzystaniu tkanin czy mobilnych ekranów), wiele jest jednak ekskluzywnych i dostępnych dla niewielu użytkowników, ponieważ wymagają znacznych nakładów (np. dacza, kupno i przeprowadzka do domu z ogrodem, przebu-

dowanie całego mieszkania). Trzecią kategorię stanowią propozycje zmian w przyszłym projektowaniu – jak osiedlowa przestrzeń do pracy. Zatem reakcja na urefleksyjnione przez użytkowników i ujawnione w przestrzeni cyfrowej potrzeby została przez projektantów wyrażona. Jednak obnażyła ona jednocześnie niedostatki omawianej relacji projektant/architekt – użytkownik/mieszkaniec: przede wszystkim okazuje się, że projektantom (nadal) bardzo potrzebne jest więcej wiedzy/świadomości potrzeb i możliwości (finansowych, przestrzennych) użytkowników.

Przeniesienie w warunki domowe licznych zadań realizowanych dotąd poza domem, w szczególności zaś analizowana praca w domu, to element pandemicznej intensyfikacji użytkowania mieszkań. Jak trudne było to doświadczenie, można dostrzec w diagnozach zagrożeń dla zdrowia psychicznego i fizycznego czy obniżonych samoocenach samopoczucia. Jak bardzo warunki wykonywania pracy w domu są niedostosowane do wymogów pracy ergonomicznej i efektywnej, pracownicy doświadczali w postaci uciążliwości, bólu i schorzeń w czasie pandemii, doświadczają osoby obecnie pracujące zdalnie, a w pełnej skali przekonamy się jako społeczeństwo, analizując zmiany (wzrosty) w powszechności schorzeń kręgosłupa, wzroku czy układu krążenia, nadwadze i ogólnym pogorszeniu kondycji fizycznej oraz psychicznej. Z punktu widzenia projektowania i nauk społecznych (socjologii w szczególności) istotne jest przede wszystkim to, że doświadczana dokuczliwość przekłada się na refleksyjność, a tendencje sieciowego ekshibicjonizmu prowadzą do powszechniejszego ujawniania prywatności własnych mieszkań. Łącznie doświadczenia pandemii i procesy urefleksyjniania i sieciowego ekshibicjonizmu stanowią (stanowiły) unikalną dla projektantów możliwość lepszego poznania potrzeb i codzienności użytkowników, a dzięki temu polepszenia jakości powstających projektów, które mogą trafniej odpowiadać na potrzeby użytkowników/mieszkańców – być bardziej funkcjonalne i bardziej elastyczne. Doświadczenie pandemii umożliwiło też swoistą weryfikację diagnozowanego od dekad niezadowalającego stanu relacji między projektantem/architektem a użytkownikiem mieszkania. Pozostaje skonkludować, że reakcje samych projektantów/architektów w postaci porad, propozycji rozwiązań i komentarzy wskazują na utrzymywanie się pewnego rodzaju izolacji i niezrozumienia. Mimo licznych proponowanych modeli przebudowania tej relacji, mimo okazji do lepszego poznania potrzeb i oczekiwań, jakie – bez podejmowania specjalnego wysiłku badawczego – dały opisywane procesy, mimo wyrażanej świadomości dotyczącej niezbędności badań w projektowaniu, pandemia i jej doświadczenie okazują się wciąż (zaledwie) szansą na lepsze projektowanie, a nie bodźcem rzeczywistych zmian.

Author contributions / Indywidualny wkład autora (CRediT): **Agnieszka Jeran** – 50% (Conceptualization / Konceptualizacja; Investigation / Przeprowadzenie badań; Writing – original draft / Pisanie – pierwszy szkic; Writing – review & editing / Pisanie – recenzja i edycja). **Anita Basińska** – 50% (Conceptualization / Konceptualizacja; Investigation / Przeprowadzenie badań; Writing – original draft / Pisanie – pierwszy szkic; Writing – review & editing / Pisanie – recenzja i edycja).

Conflict of interest / Konflikt interesów: The authors declare no conflict of interest. / Autorki nie zgłosiły konfliktu interesów.

Funding / Finansowanie: The authors declare no institutional funding. / Autorki oświadczyły, że nie korzystały z finansowania instytucjonalnego.

The use of AI tools / Wykorzystanie narzędzi AI: The authors declare no use of AI tools. / Autorki oświadczyły, że nie korzystały z narzędzi AI.

Data availability / Dostępność danych: Not applicable. / Nie dotyczy.

References / Bibliografia

- Adeo. (2023, 21 lutego). *Pandemia i lockdown: postrzeganie oraz wpływ na mieszkańców i mieszkania*. adeo.com. <https://www.adeo.com/pl/news/jak-pandemia-i-lockdowny-zmienily-sposob-w-jaki-patrzymy-na-nasze-mieszkania/>
- Allardt, E. (1993). Having, loving, being: An alternative to the Swedish model of welfare research. W: M. Nussbaum i A. Sen (red.), *The quality of life* (s. 88–94). Clarendon Press.
- Angral, A. (2019). Architect-client relationship and value addition in private residential projects. *Archnet-IJAR: International Journal of Architectural Research*, 13(1), 58–71. <https://doi.org/10.1108/ARCH-12-2018-0026>
- Arboleda, G. (2020). Beyond participation: Rethinking social design. *Journal of Architectural Education*, 74(1), 15–25. <https://doi.org/10.1080/10464883.2020.1693817>
- Arska-Perepiłyś, K., Damińska, V., i Putowska-Tomaszewska, A. (2017). Rodziny wzorów. W: M. Czyńska (red.), *Dom polski. Meblistyka z pikasami* (s. 159–181). Wydawnictwo Czarne.
- Bachowski, M. (2020, 22 lutego). *Patodeweloperka szaleje nie tylko w Poznaniu. Pokazujemy źle zaplanowane mieszkania*. Noizz.pl. <https://noizz.pl/design/patodeweloperka-szaleje-nie-tylko-w-poznaniu-pokazujemy-ze-zaplanowane-mieszkania/s0rcfsq>
- Bernacka, J. (2023). Home office z perspektywy postpandemicznej – szanse i zagrożenia. Analiza pracy zdalnej w ujęciu prawnym i społecznym. *Rocznik Administracji Publicznej*, 9, 107–134. <http://doi.org/10.4467/24497800RAP.23.007.18303>
- Biuro architektoniczne 4ma Projekt. (2023, 3 kwietnia). *Jak zaaranżować mieszkanie do pracy zdalnej z pomocą architekta wnetrz*. <https://4ma-projekt.pl/blog/jak-zaaranzowac-mieszkanie-do-pracy-zdalnej-z-pomoca-architekta-wnetrz/>
- Blomberg, K., i T. Kallio (2022). A review of the physical context of creativity: A three-dimensional framework for investigating the physical context of creativity. *International Journal of Management Review*, 24, 433–451. <https://doi.org/10.1111/ijmr.12286>
- Blunt, A. (2005). Cultural geography: Cultural geographies of home. *Progress in Human Geography*, 29(4), 505–515. <https://doi.org/10.1191/0309132505ph564pr>
- Bochińska, B. (2017). Ludzie Północy. W: M. Czyńska (red.), *Dom polski. Meblistyka z pikasami* (s. 23–43). Wydawnictwo Czarne.
- Borresen, K. (2020, 22 maja). *Quarantine is like behind closed doors*. huffpost.com. https://www.huffpost.com/entry/social-distancing-portraits_1_5ec6ba31c5b67586ba0d368d
- Bortkiewicz, A., Makowiec-Dąbrowska, T., Siedlecka, J., i Jóźwiak, Z. (2020). *Fizjologiczne i ergonomiczne aspekty organizacji pracy zdalnej ze szczególnym uwzględnieniem pracowników starszych*. Instytut Medycyny Pracy im. prof. J. Nofera.
- Bourdieu, P. (2007). *Szkice teorii praktyki. Poprzedzony trzema studiami na temat etnologii Kabyłów* (W. Kroker, tłum.). Antyk Marek Derewiecki.
- Brosz, M. (2016). Ekspersi i fachowcy, czyli kto kontroluje, co dzieje się w mieszkaniu. W: M. Jedwakimow i M. Łukasik (red.), *Socjologia zamieszkiwania. Narracje, dyfuzje, interwencje* (s. 12–19). Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Bugajska, J. (2022). *Geometria stanowisk pracy siedzącej, stanowiska do pracy z komputerem*. *Nauka o pracy – bezpieczeństwo, higiena, ergonomia*. Pobrane 10 lutego 2024, z: <https://nop.ciop.pl>
- Bukowska, U. (2022). Zagrożenia związane ze świadczeniem pracy zdalnej. *Zarządzanie Zasobami Ludzkimi*, 148(5), 103–117. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0016.0634>

- CBRE. (2020). *Working from home survey*. https://ftlcollect.com/fr/2/320/68460/20200515_CEE_Work_from_Home_Survey.pdf
- Centrum Badania Opinii Społecznej. (2020a). *Życie codzienne w czasach zarazy*. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2020/K_060_20.PDF
- Centrum Badania Opinii Społecznej. (2020b). *Zmiany w zachowaniach przeciwepidemicznych*. https://www.cbos.pl/PL/szukaj/okienko.php?pub_id=6157
- Centrum Badania Opinii Społecznej. (2021). *Samopoczucie Polaków w roku 2020*. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2021/K_001_21.PDF
- Cesarski, M. (2012). Od funkcjonalnego mieszkania ku zrównoważonej przestrzeni zamieszkiwania – rola infrastruktury osadniczej. *Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego Studia i Prace*, 10(2), 125–149. <https://doi.org/10.33119/KKESiP.2012.2.6>
- Ciecierska, A., i Seredyka-Burdak, M. (2022). Wpływ nauki zdalnej na narząd wzroku studentów. Cz. 2: Ocena progresji wad refrakcji i przestrzegania zasad higieny podczas pracy przed monitorem urządzeń cyfrowych. *Optyka*, 79(6), 50–53. <https://yadda.icm.edu.pl/baztech/element/bwmeta1.element.baztech-301679cb-4b6b-4d35-9fcb-a89e0bfe9fd5>
- Deconova. (2021, 14 lipca). *Jak pandemia zmieniła projektowanie wnętrz?* <https://www.deconova.pl/jak-pandemia-zmieniła-projektowanie-wnetrz/>
- Decoroom. (2024). *Raport 2024: Problemy przy wykończeniu mieszkania: perspektywa właścicieli*. Bigdata.rynekpierwotny.pl. <https://bigdata.rynekpierwotny.pl/media/documents/Decoroom-Raport-2024.pdf>
- Douglas, M. (1991). The idea of a home: A kind of space. *Social Research*, 58(1), 297–307. <http://www.jstor.org/stable/40970644>
- Drozdowski, R., Frąckowiak, M., Krajewski, M., Kubacka, M., Luczyn, P., Modrzyk, A., Rogowski, Ł., Rura, P., i Stamm, A. (2020). *Życie codzienne w czasach pandemii. Raport z drugiego etapu badań*. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. <http://socjologia.amu.edu.pl/publikacje/504-zycie-codzienne-w-czasach-pandemii-pelny-raport>
- Drozdowski, R., Frąckowiak, M., Krajewski, M., Kubacka, M., Luczyn, P., Modrzyk, A., Rogowski, Ł., Rura, P., Stamm, A. i Sztop-Rutkowska, K. (2021). *Życie codzienne w czasach pandemii. Raport z trzeciego etapu badań*. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. <https://amu.edu.pl/wiadomosci/aktualnosci/ogolnouniwersyteckie/zycie-codzienne-w-czasach-pandemii.-raport-z-trzeciego-etapu-badan>
- Drozdowski, R., Frąckowiak, M., Krajewski, M., Kubacka, M., Modrzyk, A., Rogowski, Ł., Rura, P., i Stamm, A. (2020). *Życie codzienne w czasach pandemii. Raport z pierwszego etapu badań*. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. <https://socjologia.amu.edu.pl/publikacje/464-zycie-codzienne-w-czasach-%20pandemii-raport>
- Echo Investment. (2020, 27 lipiec). *Post-covidowe projektownie mieszkań w Echo Investments*. <https://www.echo.com.pl/news/2651,post-covidowe-projektowanie-mieszkan-w-echo-investment.html>
- Eilouti, B. (2018). Scenario-based design: New applications in metamorphic architecture. *Frontiers of Architectural Research*, 7(4), 530–543. <https://doi.org/10.1016/j.foar.2018.07.003>
- Ernyey, G. (2013). Społeczna teoria przestrzeni. Architektura i produkcja podmiotu, kultury i społeczeństwa. *Autoportret. Pismo o dobrej przestrzeni*, 41(2). <https://www.autoportret.pl/numery/przestrzen-jako-taka/>
- Fellowes. (2021). *Nowy system pracy*. <https://apps.fellowes.com/promos/new-way-of-working/pl/downloads/Wyniki-badania-Fellowes.pdf>
- Frąckowiak-Sochańska, M., Mroczkowska, D., i Kubacka, M. (2022). Dynamika i kontekst doświadczeń emocjonalnych pracujących zawodowo rodziców w czasie pandemii COVID-19. *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 13(4), 118–151. <https://doi.org/10.18778/1733-8069.18.4.05>
- Gądecki, J., Żadkowska, M., i Jewdokimow, M. (2017). *Tu się pracuje! Socjologiczne studium pracy zawodowej prowadzonej w domu na zasadach telepracy*. Wydawnictwo Libron.
- Główny Urząd Statystyczny. (2017). *Jakość życia w Polsce*. https://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5486/16/4/1/jakosc_zycia_w_polsce_2017.pdf
- Główny Urząd Statystyczny. (2018). *Jakość życia i kapitał społeczny w Polsce. Wyniki Badania spójności społecznej 2018*. https://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5486/4/3/1/jakosc_zycia_i_kapital_spoleczny_w_polsce_wyniki_badania_spojnosci_spoecznej_2018.pdf

- Goffman, E. (2000). *Człowiek w teatrze życia codziennego* (H. Datner-Śpiewak i P. Śpiewak, tłum.). Aletheia.
- Heidegger, M. (1974). Budować, mieszkac, myśleć (K. Michalski, tłum.). *Teksty: teoria literatury, krytyka, interpretacja*, 18, 137–152.
- Hill, J. (2003). *Actions of architecture: Architects and creative users*. Routledge.
- Instytut Analiz Rynku Pracy. (2021). *Aspekty pracy zdalnej z perspektywy pracownika, pracodawcy i gospodarki*. <https://www.parp.gov.pl/component/publications/publication/publication/aspekty-pracy-zdalnej-z-perspektywy-pracownika-pracodawcy-i-gospodarki>
- Jacyno, M. (2007). Mieszkanie i „moralna architektura” kultury indywidualizmu. W: G. Woroniecka (red.), *Co znaczy mieszkac. Szkice antropologiczne* (s. 31–47). Trio.
- Jałowiecki, B., i M. Szczepański, M. (2006). *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*. Scholar.
- Jarynowski, A., Stochmal, M., i Maciejewski, J. (2020). Przegląd i charakterystyka prowadzonych w Polsce badań na temat społecznych uwarunkowań epidemii COVID-19 w jej początkowej fazie. *Bezpieczeństwo Obronność Socjologia*, 13, 38–87.
- Józwiak, Z. W. (2018). Ergonomia pracy na stanowiskach typu biurowego. *Promotor BHP*, 4, 8–10.
- Kamińska, J., i Tokarski, T. (2016). *Ergonomia pracy z komputerem – od tabletu do stanowisk z wieloma monitorami*. Centralny Instytut Ochrony Pracy-Państwowy Instytut Badawczy.
- Kaufmann, J. C. (2004). *Ego. Socjologia jednostki* (K. Wakar, tłum.). Oficyna Naukowa.
- Kolasińska, E. (2021). Praca zdalna wpisana w pandemię COVID-19. W: W. Gumuła (red.), *Dzienniki stanu pandemii (czytane z perspektywy socjologii codzienności)* (s. 287–305). Nomos.
- Kopciwicz, L. (2020). Dom w doświadczeniach polskich kobiet w czasie pandemii COVID-19. *Lud*, 104, 321–338. <https://doi.org/10.12775/lud104.2020.14>
- Korzeniewski, W. (2008). Funkcja mieszkania w życiu rodziny i życiu społeczno-gospodarczym. *Przegląd Budowlany*, 79(2), 26–30.
- Krajewski, M. (2012). Od odbiorcy do uczestnika. Znikający widz i jego współcześni następcy. W: M. Kędziora, W. Nowak i J. Ryzek (red.), *Co z tym odbiorcą. Wokół zagadnienia odbioru sztuki* (s. 79–92). Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych UAM.
- Krajewski, M. (2017). Niedziela na słodkim. W: M. Czyńska (red.), *Dom polski. Mebłościanka z pikasami* (s. 119–130). Wydawnictwo Czarne.
- Kubacka, M. (2017). Domowe miejsca – próba zarysowania emocjonalnej mapy mieszkania. *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 13(1), 6–30. <https://doi.org/10.18778/1733-8069.13.1.01>
- Kutwa, K. (2023). *Odroczona dorosłość?* <https://pie.net.pl/raport-odroczona-doroslosc/>
- Kwiatkowska, A. (2003). Partycypacja użytkowników w projektowaniu architektury mieszkaniowej. *Architectus*, 1–2, 111–117. <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=42757>
- Lakoff, G., i Johnson, M. (1980). The metaphorical structure of the human conceptual system. *Cognitive science*, 4(2), 195–208. <https://www.academia.edu/download/44990160/Lakoff-Johnson-Metaphorical-Structure.pdf>
- Lefebvre, H. (1991). *The production of space*. Wiley-Blackwell.
- Leonarska, D. (2015). Koncepcja człowieka w teorii społecznej Margaret S. Archer. *Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne*, 10, 122–129. <https://czasopisma.uksw.edu.pl/index.php/ucs/article/view/2917>
- Levinson, P. (1999). *Miękkie ostrze* (H. Jankowska, tłum.). Muza.
- Łódź Design Festival. (2022). *Jakość życia w domu w czasie pandemii. Raport końcowy*. <https://lodzdesign.com/multimedia/wyniki-badania-jakosc-zycia-w-domu-w-czasie-pandemii/>
- Lucchini, M., i Bonenberg, A. (2021). Projektowanie wnętrz po pandemii Covid-19, od przygnębienia spowodowanego odosobnieniem do innowacyjnego podejścia do projektowania przestrzeni domowej. *Środowisko Mieszkaniowe*, 36, 66–84. <http://doi.org/10.4467/25438700SM.21.024.15123>
- Luck, R., i McDonell, J. (2006). Architect and user interaction: The spoken representation of form and functional meaning in early design conversations. *Design Studies*, 27(2), 141–166. <https://doi.org/10.1016/j.destud.2005.09.001>
- Łukasiuk, M. (2016). Przemiany zamieszkiwania w świetle teorii systemów. W: M. Jewdokimow i M. Łukasiuk (red.), *Socjologia zamieszkiwania. Narracje, dyfuzje, interwencje* (s. 66–79). Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana.
- Łukasiuk, M., i Jewdokimow, M. (2014). Socjologia zamieszkiwania. Zarys perspektywy. W: M. Jewdokimow i M. Łukasiuk (red.), *Socjologia zamieszkiwania* (s. 9–34). Sub Lupa.

- Maslow, A. (1990). *Motywacja i osobowość* (P. Sawicka, tłum.). Instytut Wydawniczy Pax.
- McCoy, J. M. (2005). Linking the physical work environment to creative context. *Journal of Creative Behavior*, 39, 169–192. <https://doi.org/10.1002/j.2162-6057.2005.tb01257.x>
- McDonell, J., i Lloyd, P. (2014). Beyond specification: A study of architect and client interaction. *Design Studies*, 35(4), 327–352. <https://doi.org/10.1016/j.destud.2014.01.003>
- Meble.info. (b.d.). *Projektowanie wnętrz w trakcie pandemii*. Pobrane 21 maja 2021, z: <https://www.mebleinfo.pl/artykuly/projektowanie-wnetrz-w-czasie-pandemii,41199>
- Mertens, A., Hamarat, Y., i Elsen, C. (2021, 15–18 sierpnia). Architects & end-users' interactions in housing projects: a systematic literature review [referat]. The 9th Nordes Design Research Conference, Kolding, Denmark.
- Ministerstwo Rozwoju. (2020). *Raport o stanie mieszkalnictwa w Polsce*. <https://www.gov.pl/web/rozwoj-praca-technologie/raport-o-stanie-mieszkalnictwa>
- Ministerstwo Zdrowia. (2022, 27 stycznia). *Dzienny raport o koronawirusie*. x.com. https://x.com/MZ_GOV_PL/status/1486625023108337665
- Mirzoeff, N. (2016). *Jak zobaczyć świat* (Ł. Zaremba, tłum.). Wydawnictwo Karakter.
- Mitrus, L. (2020). Praca zdalna *de lege lata* i *de lege ferenda* – zmiana miejsca wykonywania pracy czy nowa koncepcja stosunku pracy? Część 2. *Praca i Zabezpieczenie Społeczne*, 59(11), 3–10. <https://www.doi.org/10.33226/0032-6186.2020.11.1>
- Murlak, K. (2022). Między badaniem a projektowaniem. *Formy.xyz*, 13. <https://formy.xyz/artykul/miedzy-badaniem-a-projektowaniem/>
- Musiół, T., i Duszyńska, D. (2010). Badanie organizacji domowej przestrzeni roboczej młodzieży do pracy z komputerem. *Journal of Ecology and Health*, 14(5), 246–253. <https://biblioteka-nauki.pl/articles/271534>
- Niciejewska, M., i Wodecki, T. (2016). Bezpieczeństwo w pracy administracyjno-biurowej – wybrane aspekty. *Archiwum Wiedzy Inżynierskiej*, 1, 30–32.
- Niezabitowska, E. (2012). Mieszkania dla ludzi starych i młodych w kontekście potrzeb i cyklu życia budynku mieszkalnego. W: M. Zralek (red.), *Przestrzenie starości* (s. 106–124). OW Humanitas.
- Penc-Pietrzak, I. (2023). Specyfika pracy zdalnej i jej wpływ na pracownika. *Journal of Management Challenges*, 1(2), 41–65. <http://dx.doi.org/10.34658/jmc.2023.1.2.41-65>
- Porycka, D. (2024, 28 czerwca). *Korduba i Trybuś: warszawskie mieszkania mówią o powikłanych losach miasta*. *Dzieje.pl*. <https://dzieje.pl/wiadomosci/korduba-i-trybus-warszawskie-mieszkania-mowia-o-powiklanych-losach-miasta>
- Puchala, J. (2021). *Jak pandemia zmieniła projektowanie mieszkań i osiedli?* <https://dom.trojmiasto.pl/Jak-pandemia-zmieniła-projektowanie-mieszkan-i-osiedli-n157516.html>
- Rączy, K., i Mirek-Rogowska, A. (2021). Człowiek w wirtualnym teatrze życia codziennego. Wybrane formy komunikacji sieciowej o charakterze towarzysko-kulturalnym w czasach pandemii. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia de Cultura*, 13(4), 18–34. <https://doi.org/10.24917/20837275.13.4.2>
- Rębowska, A. (1982). Użytkowanie mieszkań – gospodarka przestrzeni. W: E. Kaltenberg-Kwiatkowska (red.), *Mieszkanie. Analiza socjologiczna* (s. 104–131). Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Reddy, S. (2020). *Photographers unite in isolation, documenting & learning from a distance*. *slr-lounge*. Pobrane 12 grudnia 2020, z: <https://www.slr-lounge.com/fofc-social-distancing-photography-club/>
- Roman-Liu, D. (2022). Ergonomiczne strategie interwencyjne na stanowiskach pracy biurowej. *Bezpieczeństwo Pracy*, 4, 11–15. <http://dx.doi.org/10.54215%2FBP.2022.04.9>
- Rybczyński, W. (2015). *Dom. Krótka historia idei*. Karakter.
- Sadowa, A. (2020). Warunki mieszkaniowe Polaków a komfort przebywania na kwarantannie w świetle badań jakościowych. W: W. Nowak i K. Szalotka (red.), *Zdrowie i styl życia. Determinanty długości życia* (s. 73–92). E-Wydawnictwo. Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa. Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego. <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/128103/edition/118612/content>
- Sander, E. J., Caza, A., i Jordan, P. J. (2019). The physical work environment and its relationship to stress. W: O. Ayoko i N. Ashkanasy (red.), *Organizational behaviour and the physical environment* (s. 268–284). Routledge.

- Schmidt, F. (2010). Teorie kuchenne dialektyka przyzwyczajęń i refleksyjności w koncepcji Jeana-Claude'a Kaufmanna. *Kultura i Społeczeństwo*, 54(1), 49–85. <https://doi.org/10.35757/KiS.2010.54.1.4>
- Sęczkowska, S. (2019). Konsekwencje psychospołeczne pracy zdalnej. *Problemy Nauk Humanistycznych i Społecznych. Teoria i Praktyka*, 2, 10–16.
- Słaby, T. (2011). Nowe propozycje w badaniach jakości życia. *Studia i Prace Kolegium Zarządzania i Finansów SGH*, 108, 125–136. https://econjournals.sgh.waw.pl/public/journals/5/archiwum_2018_2014/2011/ZN_108.pdf#page=125
- Sokół-Szawłowska, M. (2021). Wpływ kwarantanny na zdrowie psychiczne podczas pandemii COVID-19. *Psychiatria*, 18(1), 57–62. <https://doi.org/10.5603/PSYCH.a2020.0046>
- Solomiewicz, A. (2020). Architekci zostają w domach. Zaglądamy do ich home office. https://www.propertydesign.pl/dossier/132/architekci_zostaja_w_domach_zagladamy_do_ich_home_office,28414.html
- Świt-Jankowska, B. (2010). Współczesne narzędzia pracy architekta, a jakość nowo projektowanej przestrzeni mieszkalnej. *Architecturae et Artibus*, 2(2), 79–85. <http://aeawa.pb.edu.pl/wp-content/uploads/2018/08/12-Barbara-Swit-Jankowska-Wspolczesne-narzedzia-pracy-architektura-a-jakosc-nowo-projektowanej-przestrzeni-mieszkalnej.pdf>
- Szaban, D., i Trzop, B. (2022). Blaski i cienie życia rodzinnego w lockdownie przemiany wybranych funkcji rodziny. *Roczniki Nauk Społecznych*, 14(3), 25–41. <http://dx.doi.org/10.18290/rns22503.11>
- Szostak, K. (2022). *Brakuje nam przestrzeni i lubimy być na swoim. Jak mieszkają Polacy?* <https://www.architekturaibiznes.pl/pdd-special/jak-mieszkaja-polacy,15761.html>
- Ulrich, R. S. (2013, 11 stycznia). Designing for calm: Building a space for calm. *The New York Times. Sunday Review*. http://www.nytimes.com/2013/01/13/opinion/sunday/building-a-space-for-calm.html?_r=1&
- Woroniecka, G. (2007). Wstęp. Co znaczy mieszkać, W: G. Woroniecka (red.), *Co znaczy mieszkać. Szkice antropologiczne* (s. 13–27). Wydawnictwo Trio.

